

**“Ανάπτυξη της θεωρίας του νου έως και την
προσχολική ηλικία και οι θετικές επιπτώσεις της στην
κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών”**

Κοντοδημόπουλος Νικόλαος

14-01-2017

Πίνακας περιεχομένων

Σελίδα

1. Εισαγωγή.....	3
2. Εξελικτικά ορόσημα της θεωρίας του νου.....	3
2.1. <i>Ηλικία 0-12 μηνών.....</i>	<i>3</i>
2.2. <i>Ηλικία 1-2 ετών.....</i>	<i>4</i>
2.3. <i>Ηλικία 2-3 ετών.....</i>	<i>4</i>
2.4. <i>Ηλικία 3-5 ετών.....</i>	<i>6</i>
3. Θετικές επιπτώσεις της θεωρίας του νου στην κοινωνική ανάπτυξη.....	7
4. Σύνοψη.....	8
Βιβλιογραφικές αναφορές	10

Λέξεις-κλειδιά: θεωρία του νου, λανθασμένη πεποίθηση, κοινωνική αλληλεπίδραση, νοητικές καταστάσεις, μετά-αναπαράσταση

1. Εισαγωγή

Η *θεωρία του νου* είναι ένας όρος που υιοθέτησαν πρώτοι οι Premack και Woodruff το 1978 (όπ. αναφ. Μακρής 2002, σελ.378) και από τότε έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως κι έχει ερευνηθεί από πολλούς. Αν και υπάρχουν διάφορες ερμηνείες του όρου, άλλες ευρύτερες κι άλλες στενότερες, όλες συγκλίνουν σε ορισμένα κοινά. Με τη *θεωρία του νου* εννοούμε “την ικανότητα διάκρισης μεταξύ των στοιχείων της εξωτερικής πραγματικότητας και του συνόλου των νοητικών καταστάσεων οι οποίες λαμβάνουν χώρα στο νου και, ταυτόχρονα την κατανόηση ότι οι νοητικές αυτές καταστάσεις προκαλούν τη συμπεριφορά” (Johnson, 1988, Leslie, 1988, Wellman, 1985b, όπ. αναφ. Μακρής 2002, σελ.378). Με μια ευρύτερη έννοια, ο όρος αναφέρεται στην κοινωνική κατανόηση του παιδιού όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από τις συζητήσεις για τις σκέψεις, τις προθέσεις και τις επιθυμίες των ανθρώπων (Jenkins & Astington, 2000, σελ.204).

Στόχος των σχετικών ερευνών ήταν η εξέταση του χρόνου και του τρόπου εμφάνισης της θεωρίας, από τις πιο πρώιμες μορφές της ως την πλήρη κατάκτησή της από τα παιδιά, την ενδιάμεση εξέλιξή της και το πως επηρεάζει τον τρόπο που ενεργούν και συναλλάσσονται με τους άλλους ανθρώπους. Υπάρχουν αρκετές απόψεις ερευνητών, συχνά διαφορετικές μεταξύ τους, αναφορικά με το χρόνο και την ποιότητα εμφάνισης της *θεωρίας του νου*, ακόμα και με το πως αναπτύσσεται στα παιδιά. Όμως, σε γενικές γραμμές, μπορεί να επισημανθεί πως η *θεωρία του νου* αποκτάται σταδιακά από τα 2 ως τα 5 έτη (Jenkins & Astington, 2000, σελ.216).

Στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας θα επιχειρηθεί μία συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης της *θεωρίας του νου* σε συνάρτηση με την ηλικία, ενώ στο δεύτερο τμήμα θα παρουσιαστεί πως η *θεωρία του νου* επηρεάζει με θετικό τρόπο τις κοινωνικές σχέσεις των παιδιών.

2. Εξελικτικά ορόσημα της θεωρίας του νου

2.1. Ηλικία 0–12 μηνών

Από την ηλικία των 10 μηνών τα βρέφη αναλύουν τις ενέργειες σύμφωνα με τις προθέσεις του δράντος (Baldwin, Baird, Saylor & Clark, 2001, σελ.713), ενώ οι πρώιμες από κοινού οπτικές εμπειρίες των βρεφών αποτελούν μια ένδειξη της αντίληψης πως οι πράξεις τους είναι σκόπιμες κάτι που συνιστά τη βάση για κοινωνική – επικοινωνιακή ανάπτυξη (Hughes & Leekam, 2004, σελ.593) και κατ’ επέκταση, τον προπομπό της *θεωρίας του νου*. Η ικανότητα των

παιδιών, μικρότερων του ενός έτους, να ακολουθούν το χέρι ή το βλέμμα κάποιου προς ένα αντικείμενο ή η προσπάθειά τους να κάνουν κάποιον να κοιτάξει κάτι, δείχνοντάς το με το χέρι, αποτελούν ενδείξεις πως γνωρίζουν ότι η κατεύθυνση ματιών, κεφαλιού και σώματος σημαίνουν γνώση του ατόμου για τα αντικείμενα (Baron-Cohen & Ring, 1994, Butterworth, 1994, Gornik, Slaughter & Meltzoff, 1994, όπ. αναφ. Μακρής, 2002, σελ.382-383). Ένα ακόμα στοιχείο ένδειξης της *θεωρίας του νου* στην ηλικία των 9-10 μηνών είναι η κοινωνική αναφορά, η ικανότητα δηλαδή του βρέφους να καθορίζει τη δράση του σε απειλητικές ή άγνωστες καταστάσεις σύμφωνα με τις συναισθηματικές αντιδράσεις κάποιου που εμπιστεύεται (Baldwin & Moses, 1994, Moses, Baldwin, Rosicky & Tidball, 2001, όπ. αναφ. Hughes & Leekam, 2004, σελ.593).

2.2. Ηλικία 1–2 ετών

Η πρώτη ένδειξη παρουσίας της *θεωρίας του νου* εντοπίζεται στους 18 μήνες όταν εμφανίζεται η δυνατότητα των παιδιών να αντιλαμβάνονται τις προθέσεις των γύρω τους (Meltzoff, 1998, όπ. αναφ. Νόβα-Καλτσούνη, 2008, σελ.170). Έως την ηλικία των δύο ετών, τα νήπια έχουν κατακτήσει, σε κάποιο βαθμό, τη διάκριση ανάμεσα στις εσωτερικές καταστάσεις και την εξωτερική πραγματικότητα, γεγονός που συμπεραίνεται από τη διάκριση ανάμεσα στην επιθυμία και την κατάκτηση του επιθυμητού στόχου (Wellman, 1990, όπ. αναφ. Μακρής, 2002, σελ.381). Τώρα πλέον, τα νήπια μπορούν να ερμηνεύσουν τη συμπεριφορά ενός ανθρώπου σύμφωνα με τις επιθυμίες του και όχι σύμφωνα με τις επιθυμίες του ίδιου του νηπίου. Ταυτόχρονα, οι επιθυμίες έχουν γίνει διακριτές από τα συναισθήματα, αλλά και από τα αντικείμενα. Όμως, δεν μπορούν ακόμα να ερμηνεύσουν τη συμπεριφορά με βάση τις πεποιθήσεις (Wellman & Bartch, 1988, 1994, 1995, όπ. αναφ. Μακρής 2002, σελ.381) κι αυτό επιβεβαιώνεται από την κυριαρχία της λέξης “θέλω”, η οποία περιγράφει επιθυμίες, στο λεξιλόγιο των δίχρονων (Bretherton & Beeghley, 1982, όπ. αναφ. Μακρής, 2002, σελ.381).

Ο Leslie (1994, σελ.214-215) δίνει μεγάλη σημασία στο παιχνίδι προσποίησης, το οποίο εμφανίζεται σ’ αυτή την ηλικία, θεωρώντας το ως την απαρχή της *θεωρίας του νου*, καθώς μέσα από αυτό τα παιδιά κατανοούν τη διαφορά ανάμεσα στο πραγματικό και το νοητό. Όμως, αυτό δεν επαρκεί για την κατάκτηση της *θεωρίας του νου*, αφού απαιτείται και η *μετά-αναπαράσταση*, δηλαδή η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο κάποιος άλλος αναπαριστά την πραγματικότητα, καθώς και η κατανόηση ότι αυτό ερμηνεύει τις πράξεις του (Leslie, 1994, σελ.216). Η κατάκτηση της *μετά-αναπαράστασης* χρειάζεται δύο έτη μετά το παιχνίδι προσποίησης για να επιτευχθεί (Leslie, 1988, 1994, Perner, 1988, 1991, όπ. αναφ. Μακρής, 2002, σελ.382).

2.3. Ηλικία 2–3 ετών

Αρκετές διαφορετικές απόψεις των ερευνητών καταγράφονται όσον αφορά τα επιτεύγματα της συγκεκριμένης περιόδου σχετικά με τη *θεωρία του νου*. Από τη μια μεριά, οι Wellman (1985β, 1988, 1990) και Mitchell (1994, 1996, όπ. αναφ. Μακρής, 2002, σελ.379-380) υποστηρίζουν πως η *θεωρία του νου* εμφανίζεται στην ηλικία των 3 ετών, επειδή τα νήπια διακρίνουν τον πραγματικό και τον νοητό κόσμο, π.χ. αντιλαμβάνονται τη διαφορά ανάμεσα στην πραγματική εικόνα ενός σπιτιού και στην αναπαράστασή του στο νου ή ανάμεσα στο όνειρο και την πραγματικότητα, και συνάμα ερμηνεύουν τις συμπεριφορές (τις δικές τους και των άλλων) με τη βοήθεια των νοητικών καταστάσεων. Επιπλέον, οι Wellman και Bartch (1994, όπ. αναφ. Μακρής, 2002, σελ.386) θεωρούν την κατανόηση της αιτιώδους φύσης των νοητικών καταστάσεων ως απόδειξη κατάκτησης της *θεωρίας του νου*. Τέλος, οι Lewis & Osborne (1990, σελ.1517-1518) ισχυρίστηκαν ότι και τα τρίχρονα νήπια μπορούν να τα καταφέρουν στα έργα ψευδούς πεποίθησης, αν απλοποιηθούν λίγο οι ερωτήσεις που τίθενται, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι έχουν κατακτήσει τη *θεωρία του νου* στο επίπεδο των τετράχρονων. Αντίστοιχη άποψη εξέφρασαν οι Pratt και Bryant (1988, σελ.981) υποστηρίζοντας πως τα αποτελέσματα είναι πιο επιτυχή για τα τρίχρονα νήπια αν τους τεθεί μία και μόνο απλή ερώτηση. Τα έργα ψευδούς πεποίθησης επινοήθηκαν από τους Wimmer και Perner (1983, σελ.106) για να διερευνήσουν την ύπαρξη της *θεωρίας του νου* και το χρόνο εμφάνισής της. Δημιούργησαν ιστορίες για να ελέγξουν ότι το νήπιο μπορεί να αναγνωρίσει πως κάποιος πιθανόν να αναπαριστά την πραγματικότητα με λάθος τρόπο κι έτσι μπορεί να ερμηνεύσει τις ενέργειες των άλλων και να έχει συγκεκριμένες προσδοκίες για το πως θα πράξουν.

Από τη άλλη πλευρά, οι Flavell, Miller & Miller (1993, όπ. αναφ. Cole & Cole, 2001, σελ.127) συμφωνώντας με τον Piaget θεωρούν ότι τα παιδιά των 3 ετών δεν μπορούν να ξεχωρίσουν τον τρόπο που τα αντικείμενα φαίνονται, από τον τρόπο που αυτά είναι, κάτι που αποδεικνύεται από το γεγονός ότι στην ηλικία των 2,5 ετών φοβούνται όταν κάποιος φορέσει μια τρομακτική αποκριάτικη μάσκα, καθώς κι από τα πειράματα της Rheta De Vries (1969, όπ. αναφ.

Cole & Cole, 2001, σελ.127) με τον γάτο της, τον οποίο όταν τον μεταμόρφωσε σε άλλο ζώο, φορώντας του μία μάσκα, τα τρίχρονα νήπια έπεφταν σε πλάνη, θεωρώντας ότι πράγματι είχε μεταμορφωθεί σε άλλο ζώο, τη στιγμή που τα παιδιά των 6 ετών αντιλαμβάνονταν πλήρως τι είχε συμβεί, ενώ τα παιδιά ηλικίας 4 με 5 ετών βρίσκονται σε μια ενδιάμεση κατάσταση αφού μπερδεύονταν μερικώς. Παρόμοια αποτελέσματα βρέθηκαν και στα πειράματα του Flavell, όταν έδειχναν σε νήπια αντικείμενα που έμοιαζαν με κάτι άλλο, π.χ. μια πέτρα που έμοιαζε με αυγό (Flavell, Flavell & Green, 1983· Flavell, Green & Flavell, 1986, όπ. αναφ. Cole & Cole, 2001, σελ.128). Οι Gopnik & Graf (1988, σελ.1370) υποστηρίζουν ότι τα τρίχρονα νήπια αντιμετωπίζουν αντιληπτικούς περιορισμούς και δυσκολεύονται να κατανοήσουν ότι διαφορετικές πηγές πληροφόρησης μπορεί να οδηγήσουν σε διαφορετικές πεποιθήσεις. Αυτό συμβαίνει γιατί στα νήπια αυτής της ηλικίας δεν είναι ανεπτυγμένες οι απαραίτητες αντιληπτικές και επαγωγικές διαδικασίες. Ακόμα κι αν κατορθώσουν να προσδιορίσουν τις πηγές των πεποιθήσεων σωστά, δυσκολεύονται να αποθηκεύσουν αυτή την πληροφορία στη μνήμη τους. Βέβαια, όλα αυτά βελτιώνονται με το πέρασμα του χρόνου και φτάνουν σε ένα πολύ καλό επίπεδο στην ηλικία των 5. Αυτές οι παρατηρήσεις επιβεβαιώνονται και από τις έρευνες των Wimmer, Hogrege & Sodian (1988, όπ. αναφ. Μακρής, 2002, σελ.385).

2.4. Ηλικία 3-5 ετών

Η ικανότητα των παιδιών να αντιλαμβάνονται τη νοητική κατάσταση των ανθρώπων με τους οποίους συναλλάσσονται αναπτύσσεται σε αυτή την περίοδο (Astington, 1993· Hirschfeld & Gelman, 1994, όπ. αναφ. Cole & Cole, 2001, σελ.126). Επίσης, μετά τα 4 καταλαβαίνουν τη λανθασμένη πεποίθηση, τόσο των άλλων όσο και τη δική τους, ενώ μπορούν να ερμηνεύουν συμπεριφορές βάση των πεποιθήσεων (Μακρής, 2002, σελ.384). Όπως προαναφέρθηκε, οι Gopnik & Graf (1988, σελ.1370) υποστηρίζουν πως στην ηλικία των 5 τα παιδιά κατανοούν πως διαφορετικές πηγές πληροφόρησης οδηγούν σε διαφορετικές πεποιθήσεις και έχουν αποκτήσει την ικανότητα να θυμούνται τις πηγές των πεποιθήσεών τους. Στα πειράματα εξάλλου των De Vries και Flavell στα 4 με 5 έτη τα παιδιά επιτύγχαναν καλύτερα αποτελέσματα (Cole & Cole, 2001, σελ. 127-128), ενώ και στα δύο κλασσικά έργα λανθασμένης πεποίθησης τα αποτελέσματα είναι επιτυχή μετά την ηλικία των τεσσάρων ετών (Μακρής, 2002, σελ.383-384).

Όλα αυτά συγκλίνουν στην άποψη των Leslie (1994, σελ.227, 236) και Perner (1988, 1991, όπ. αναφ. Μακρής, 2002, σελ.379) ότι τα παιδιά κατακτούν τη *θεωρία του νου* στα 4 με 4,5 έτη, όταν δηλαδή μπορούν να καταλάβουν ότι οι πεποιθήσεις ενός ατόμου, είτε είναι σωστές, είτε λάθος, καθορίζουν τη συμπεριφορά του. Καταλαβαίνουν δηλαδή, όχι μόνο ότι οι αναπαραστάσεις

της πραγματικότητας είναι διαφορετικές από την ίδια την πραγματικότητα, αλλά και την αναπαράσταση του τρόπου με τον οποίο οι άλλοι βλέπουν την πραγματικότητα, δηλαδή αυτό που ονομάζεται *μετά-αναπαράσταση* (Gornik, 1993·Perner, 1991, όπ. αναφ. Μακρής, 2002, σελ.384).

3. Θετικές επιπτώσεις της θεωρίας του νου στην κοινωνική ανάπτυξη

Οι Jenkins & Astington (2000, σελ.216-217) υποστηρίζουν ότι *η θεωρία του νου* επιδρά στη βελτίωση της κοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών, αφού η ικανότητα να αναπαριστά πολλαπλές πεποιθήσεις, του ίδιου και των άλλων ταυτοχρόνως, ακόμα κι αν πρόκειται για αντιτιθέμενες πεποιθήσεις, προάγει τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και την ικανότητα της συνεργασίας. Ο χρόνος έναρξης της επικοινωνίας που στηρίζεται έστω και σε πρόδρομες ικανότητες της θεωρίας του νου δεν είναι ξεκάθαρος.

Ο Baron-Cohen (1994, όπ. αναφ. Μακρής, 2002, σελ. 389) ισχυρίζεται ότι τα βρέφη 9-12 μηνών κατανοούν το ενδιαφέρον των άλλων για εξωτερικά αντικείμενα χρησιμοποιώντας απλές, βασικές νοητικές καταστάσεις. Οι Baldwin και Moses (1994, όπ. αναφ. Μακρής, 2002, σελ. 389) θεωρούν ότι τα βρέφη, από 18 μηνών, έχουν τη δυνατότητα να καταλάβουν ότι δύο διαφορετικά άτομα εστιάζουν σε διαφορετικές πτυχές της πραγματικότητας και για να επικοινωνήσουν καθένας οφείλει να γνωρίζει πως την αντιλαμβάνεται ο άλλος. Με αυτή την άποψη συμφωνεί και ο Hobson (1994, σελ.74, 79-80, 84) εκτιμώντας πως αυτή η ικανότητα παρέχει τη δυνατότητα για το παιχνίδι προσποίησης.

Έως την ηλικία των 4 ετών, η πλειοψηφία των νηπίων έχει αρκετά εξελιγμένη κατανόηση τόσο των νοητικών καταστάσεων αλλά και των συναισθημάτων, γεγονός που προάγει τις κοινωνικές τους συναλλαγές (Hughes & Leekam, 2004, σελ.594) αφού αποκτούν ενσυναίσθηση (Zahn-Waxler, Radke-Yarrow, Wagner, & Chapman, 1992, όπ. αναφ. Hughes & Leekam, 2004, σελ.594) και θετικές σχέσεις με τους συνομήλικούς τους (Dunn & Cutting, 1999, όπ. αναφ. Hughes & Leekam, 2004, σελ.594). Επιπλέον, μπορούν να αποδώσουν λανθασμένες πεποιθήσεις στους εαυτούς τους και στους άλλους, οδηγούμενοι έτσι σε πιο εξελιγμένους τύπους κοινωνικής αλληλεπίδρασης, όχι πάντα θετικούς, όπως φάρσες, αστεία, κι εξαπάτηση. Η ανάπτυξη της *θεωρίας του νου* συνδέεται όχι μόνο με το πως τα παιδιά αλληλεπιδρούν, αλλά και με ποιους αφού η προτίμησή τους μετατοπίζεται από τους κηδεμόνες στους συνομήλικους, όπως αδέρφια, φίλους κλπ. (Hughes & Leekam, 2004, σελ.595).

Μετά τα 4 έτη, καθώς η θεωρία του νου έχει αναπτυχθεί, υπάρχει αυξημένη κοινωνική αρμονία, επειδή τα παιδιά έχουν αποκτήσει μεγαλύτερες ικανότητες να διαχειριστούν συγκρούσεις

και να αποφύγουν δύσκολες καταστάσεις. Επιπρόσθετα, έχουν πλέον τη δυνατότητα είτε να αποκρύπτουν, είτε να διασαφηνίζουν τα κίνητρά τους, κατά το δοκούν, ώστε να κατευθύνουν τις κοινωνικές καταστάσεις όπως επιθυμούν (Hughes & Leekam, 2004, σελ.595). Τη σημασία της *θεωρίας του νου* στις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις αποδεικνύουν και οι έρευνες σε παιδιά με αυτισμό, χαρακτηριστικό των οποίων είναι οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στη επικοινωνία. Συνήθως δεν έχουν επιτυχείς συνδιαλλαγές με τους γύρω τους, είτε γιατί δεν μπορούν να παίξουν παιχνίδι προσποίησης, είτε γιατί δυσκολεύονται να κατανοήσουν τις νοερές αναπαραστάσεις των άλλων (Μακρής, 2002).

Στην πολύπλοκη αυτή σχέση ανάμεσα στη *θεωρία του νου* και τις κοινωνικές σχέσεις η γλώσσα διαδραματίζει σημαντικό μεσολαβητικό ρόλο κατευθυνόμενη μάλιστα και προς τις δύο πλευρές. Αφενός μεν, τα παιδιά μέσω της γλώσσας επικοινωνούν ανάγκες, επιθυμίες, συναισθήματα, ιδέες, προσπαθούν να επηρεάσουν τους άλλους και να δημιουργήσουν κοινωνικούς δεσμούς, άρα οι κοινωνικές σχέσεις αναπτύσσουν την κατανόηση του νου, αφετέρου δε, η θεωρία του νου είναι σημαντική για την απόκτηση της ίδιας της γλώσσας, η οποία αποτελεί το εργαλείο για να καταστεί κοινωνικά σκόπιμη η κατανόηση του νου (Hughes & Leekam, 2004, σελ.609).

5. Σύνοψη

Επιχειρήθηκε να παρουσιαστούν οι βασικότεροι σταθμοί στην ανάπτυξη της *θεωρίας του νου* ως το τέλος της προσχολικής ηλικίας και οι θετικές επιπτώσεις της στην κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών, παρ' ότι είναι δύσκολο στην περιορισμένη έκταση μιας τέτοιας εργασίας να εξεταστεί ενδελεχώς ένα τόσο πολύπλευρο θέμα πάνω στο οποίο έχουν γίνει πολλές έρευνες. Εντοπίστηκαν πρώιμες μορφές της θεωρίας ως την ηλικία των δύο, σε δεξιότητες όπως η από κοινού εστίαση της προσοχής βρέφους και κηδεμόνα, η κοινωνική αναφορά και το παιχνίδι προσποίησης. Για την ηλικία των τριών ετών παρατέθηκαν διαφορετικές απόψεις. Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι σε κάποιο βαθμό έχει κατακτηθεί η *θεωρία του νου* αφού τα νήπια μπορούν να διακρίνουν τις νοητικές από τις πραγματικές καταστάσεις καθώς και τις αιτιώδεις σχέσεις αυτών. Άλλοι θεωρούν ότι δεν υπάρχουν οι αναγκαίες αντιληπτικές και επαγωγικές διαδικασίες για να κατανοήσουν ότι συγκεκριμένες πληροφορίες οδηγούν σε συγκεκριμένες πεποιθήσεις. Μετά τα τέσσερα έτη, τα νήπια έχουν κατακτήσει τη *θεωρία του νου*, αφού επιτυγχάνουν στα τεστ λανθασμένης πεποίθησης, αντιλαμβάνονται τις πεποιθήσεις των άλλων και ότι αυτές αποτελούν αιτία για τη δράση των ανθρώπων. Η κατάκτηση της *θεωρίας του νου* επηρεάζει αντίστοιχα και τις κοινωνικές σχέσεις των παιδιών, συχνά, αλλά όχι πάντοτε, με θετικό

τρόπο. Βελτιώνει το επίπεδο επικοινωνίας τους, αποκτούν ενσυναίσθηση, διαχειρίζονται συνήθως καλύτερα τις περιστάσεις και τις διάφορες καταστάσεις αλληλεπίδρασης με τους γύρω τους. Επίσης, αρχίζουν να προτιμούν την συναναστροφή με συνομήλικους έναντι των κηδεμόνων τους, τους οποίους προτιμούσαν στη βρεφική τους ηλικία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Baldwin, D., Baird, J., Saylor, M., & Clark, A., (2001). Infants parse dynamic action. *Child development, 72*, 708-717.
- Cole, M., & Cole, C., (2001). *Η ανάπτυξη των παιδιών* (μτφ.: Μ. Σολμάν). Αθήνα: τυπωθήτω Γιώργος Δάρδανος.
- Gopnik, A., & Graf, P., (1988). Knowing how you know: young children's ability to identify and remember the sources of their beliefs. *Society for research in child development, 59*, 1366-1371.
- Hobson, R. P., (1994). Perceiving attitudes, conceiving minds. In C. Lewis, & P. Mitchell (Eds.), *Children's early understanding of mind: origins and development*, σ. 71-93. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Hughes, C., & Leekam, S., (2004). What are the links between theory of mind and social relations? Review, reflections and new directions for studies of typical and atypical development. *Social development, 13*, 590-619.
- Jenkins, J., & Astington, J., (2000). Theory of mind and social behavior: casual models tested in a longitudinal study. *Merill-Palmer Quarterly, 46*, 203-220.
- Leslie, A., (1994). Pretending and believing: issues in the theory of ToMM. *Cognition, 50*, 211-238.
- Lewis, C., & Osborne, A., (1990). Three-year-olds' problems with false belief: conceptual deficit or linguistic artifact?. *Child development, 61*, 1514-1519.
- Μακρής, Ν., (2002). Θεωρία του νου: προπομποί, αναπτυξιακά ορόσημα και επικοινωνιακές προεκτάσεις. *Ψυχολογία, 9*, 378-395.
- Νόβα-Καλτσούνη, Χ., (2008). Εξέλιξη του παιδιού στο κοινωνικό περιβάλλον. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Pratt, C., & Bryant, P., (1990). Young children understand that looking leads to knowing (so long as they are looking into a single barrel). *Child development*, 61, 973-982.

Wimmer, H., & Perner, J., (1983). Beliefs about beliefs: representation in constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of conception. *Cognition*, 13, 103-128.